

# Το μεγάλο ξεμάγεμα

Από τον ΠΕΤΡΟ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗ

Σβετλάνα Αλεξίεβιτς, *Το τέλος του κόκκινου ανθρώπου*,  
μτφρ. Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου,  
Πατάκη, Αθήνα 2016, σελ. 682

«Με σιδερένια πυγμή θα οδηγήσουμε  
την ανθρωπότητα στην ευτυχία.»

Επιγραφή στην είσοδο του  
στρατοπέδου Σολόβκι (1923-39)

Το συγκεκριμένο βιβλίο της λευκορωσίδας δημοσιογράφου, όπως και όλα της λίγο-πολύ, αποτελεί ένα ανθολόγιο μαρτυριών, ένα είδος ντοκιμαντέρ σε γραπτό λόγο. Με συνεντεύξεις ατόμων διάφορων ηλικιών, που έζησαν τη μετάβαση από τη σοβιετική στη μετασοβιετική κοινωνία σε διάφορα μέρη της ΕΣΣΔ. Ο καθένας ή η καθεμία διηγούνται τις σχετικές εμπειρίες τους κι η Αλεξίεβιτς καταγράφει και παραθέτει. Σημαντικά ντοκουμέντα, ναι, μα τίποτε που να προοιωνίζεται σπουδαία λογοτεχνία· πόσο μάλλον Νόμπελ λογοτεχνίας. Και όμως. Δεν μπορώ να ξέρω πώς ακριβώς τα είπαν όλοι αυτοί οι άνθρωποι, πόσο μακρές ήταν οι συνεντεύξεις τους και πώς τις χειρίστηκε η συγγραφέας, αφαιρώντας κάποια τμήματα, παρεμβάλλοντας άλλα από συναφείς συνεντεύξεις, επαναφέροντας θέματα ή και αναδιατυπώνοντας φράσεις. Εκείνο που έχει προκύψει, πάντως, είναι μια καθηλωτική χορωδία σπαραγμών. Ολοζώντανη κι ενίοτε σοφά διανθισμένη με πικρό χιούμορ. Με τη συμβολή μιας εξαιρετικής μετάφρασης, έχει κανείς την εντύπωση πως «ακούει», παρά διαβάζει, βασανισμένες φωνές κάθε απόχρωσης. Άλλοτε με τον λυγμό έτοιμο να ξεσπάσει και άλλοτε με τη βραχνάδα της απελπισίας, άλλοτε με την οργή που οξύνει την εκφορά και άλλοτε με την περίσκεψη που βαθαίνει την πίκρα ή με το παράπονο που σβήνει σε ψίθυρο.

Παρά το ότι «μόνο ένας σοβιετικός μπορεί να καταλάβει έναν σοβιετικό», όπως συχνά επαναλαμβάνεται στο βιβλίο, η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς μεταφέρει



Η Σβετλάνα Αλεξίεβιτς σε σχέδιο του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου.

σε κάθε προέλευσης ευαίσθητο αφτί μιαν αίσθηση παγίδευσης ενός ολόκληρου λαού στη μοίρα της απολυταρχίας. Όποια και αν συμβαίνει να είναι τα κοινωνικά συστήματα που εναλλάσσονται στην ιστορία του. Κατά κάποιον τρόπο, το βιβλίο της συνιστά ένα λογοτεχνικό μανσολέιο για τους πολίτες μιας αυτοκρατορίας που εξαερώθηκε μέσα σε μερικές μέρες, το 1991, όπως ακριβώς είχε εξαερωθεί και η τσαρική αυτοκρατορία μέσα σε μερικές μέρες, το 1917.

Από το 1920 ήδη, στη σύντομη μελέτη (με τίτλο *Η πρακτική και η θεωρία του μπολσεβικισμού*) που έγραψε μετά την επίσκεψη στην ΕΣΣΔ και τη συνάντησή του με τον Λένιν, ο Μπέρτραντ Ράσσελ επισήμαινε: «Ο μπολσεβικισμός συνδυάζει χαρακτηριστικά της γαλλικής επανάστασης με την άνοδο του Ισλάμ. (...) Με τη μέθοδο που η Μόσχα εφαρμόζει

για την επικράτηση του κομμουνισμού, βλέπω τρεις δυνατές εκβάσεις: Είτε μια τελική ήττα του μπολσεβικισμού από τον καπιταλισμό, είτε μια νίκη με πλήρη εγκατάλειψη ιδεωδών κι εγκαθίδρυση ενός ναπολεόντειου ιμπεριαλισμού, είτε, τέλος, έναν συνεχή παγκόσμιο πόλεμο στον οποίο ο πολιτισμός μας, με όλες τις εκφάνσεις του (συμπεριλαμβανομένων και των κομμουνιστικών ιδεωδών), θα εκλείψει εντελώς». Ο Ράσσελ επαληθεύτηκε απολύτως στις αρχικές επισημάνσεις του, έστω σε αντίστροφη σειρά – με τη «ναπολεόντεια» τροπή πρώτη και την «τελική ήττα» δεύτερη. Λίγο έλειψε, μάλιστα, να επαληθευτεί και η τρίτη επισημάνση, στην κουβανική κρίση του 1962. Αλλά πάντα υπάρχει καιρός και γι' αυτό, ενόσω οι λαοί επιμένουν να αντιμετωπίζουν με καχυποψία τους σοφούς και να λατρεύουν τους λαϊκιστές ηγέτες.

Θεωρητικά, μόνο η σύντομη εισαγωγή του βιβλίου (με τίτλο: «Σημειώσεις μιας συνενόχου») είναι γραμμένη από την ίδια τη συγγραφέα. Όλος ο άλλος όγκος του ανήκει στις φωνές όσων της κατέθεσαν τις εμπειρίες τους. Με τις κάπου 600 σελίδες χωρισμένες σε δύο εντελώς συμμετρικά μέρη, με δέκα συνεντεύξεις παρμένες μεταξύ 1991-2001, το πρώτο, κι άλλες δέκα μεταξύ 2002-2012, το δεύτερο. Πού και πού, σε αυτούς τους μακρούς μονολόγους, η συγγραφέας παρενθέτει κάποιο λακωνικό σχόλιο ή μια επισήμανση, ώστε να πυροδοτήσει τη συνέχεια.

Ιδού, από το πρώτο μέρος, ένα χαρακτηριστικό δείγμα συνέντευξης 87χρονου που είχε γίνει μέλος του κομμουνιστικού κόμματος το 1922: «Αααα... Πιστεύαμε! Και τώρα έβγαλαν την ευμηγορία: Πιστεύατε σε μιαν ουτοπία... Πιστεύαμε, ναι! Το αγαπημένο μου μυθιστόρημα είναι το *Τι να κάνουμε*; του Τσερνισέφσκι. Τώρα πια δεν το διαβάζουν (...) Αυτό για μας ήταν κατήχηση. Ένα εγχειρίδιο επανάστασης. Ολόκληρες σελίδες μαθαίναμε απέξω. (*Απαγγέλλει, σαν να απαγγέλλει ποίηση.*) "Σπίτια από κρύσταλλο και αλουμίνιο... Κρυστάλλινα παλάτια! Λεμονόκηποι και πορτοκαλεώνες στο μέσο των πόλεων. Γέροι δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου, οι άνθρωποι γερνάνε πολύ αργά, επειδή η ζωή είναι υπέροχη. Όλα τα κάνουν οι μηχανές. (...) Τα χωράφια είναι παχιά και γόνιμα. Τα λουλούδια είναι σαν δέντρα. Όλοι είναι ευτυχισμένοι. (...) Το μέλλον είναι φωτεινό και υπέροχο." Ιδού... (*Δείχνει με το κεφάλι προς τον εγγονό του.*) Γελάει κάτω απ' τα μουστάκια του. Γι' αυτόν είμαι βλαξ. Έτσι ζούμε. – Ο Ντοστογιέφσκι έχει μια απάντηση στον Τσερνισέφσκι: "Χτίστε, χτίστε το κρυστάλλινο παλάτι σας, κι εγώ θα πάρω μια πέτρα και θα την πετάξω πάνω του... Κι αυτό όχι επειδή πεινάω και ζω στο υπόγειο, αλλά έτσι, από πείσμα..." – (*Κακίωνει.*) Θεωρείτε πως τον κομμουνισμό, αυτή την πανούκλα, όπως λένε στις εφημερίδες σήμερα, τον έφεραν σε σφραγισμένο βαγόνι απ' τη Γερμανία; Τι βλακεία! Ο λαός ξεσηκώθηκε» (σ. 268-9).



Λίγο πριν το κλείσιμο της παραπάνω συνέντευξης, ο 87χρονος εξομολογείται ότι στα δεκαπέντε του, όσο γίνονταν οι διώξεις των κουλάκων στη δεκαετία του 1930, είχε καταδώσει τον θείο του, τον οποίο οι άνδρες της Τσε Κα εκτέλεσαν αμέσως με πολλή αγριότητα. Δεν δείχνει όμως μετανιωμένος. Κι εξάλλου αυτή, σε σχέση με ποικίλες άλλες, είναι μια μάλλον ελάσσων αμαρτία. Αμετανόητοι σταλινικοί εμφανίζονται σε πάρα πολλές συνεντεύξεις, συνδέοντας κάθε φρικώδη δράση που συνέβαλε στο να εδραιωθεί η εξουσία των σοβιέτ με το ότι η ΕΣΣΔ εξελίχθηκε, έτσι, σε υπερδύναμη. Υπερδύναμη που πρώτη εκτόξευσε πυραύλο και άνθρωπο εκτός γήινης ατμόσφαιρας, έχοντας, προηγουμένως, καταικήσει τη χιτλερική Γερμανία. Αυτή η «λογική», όχι μόνο φτάνει να δικαιώνει συλλήψεις, εκτοπισμούς, εκτελέσεις εκατομμυρίων αθώων κι ένα κλίμα διαρκούς μιζέριας, καχυποψίας και καταδόσεων, αλλά και να ανατιμά εκείνη την περίοδο, ως περίοδο προσδοκιών, ελπίδων και ζωής πλημμυρισμένης από την υπερηφάνεια του να μετέχει στην οικοδόμηση μιας ανώτερης κοινωνίας.

Σε άλλες συνεντεύξεις, βέβαια, αυτή η εξιδανίκευση είναι πιο μετριοπαθής. Κάποιοι μιλούν νοσταλγικά για τότε που «ένα κοστουμί μπορούσες να το φοράς και είκοσι χρόνια, δυο παλτά έφταναν για μια ζωή, αλλά χωρίς Πούσκιν ή χωρίς τα Άπαντα του Γκόρκι δεν μπορούσες να ζήσεις» (σ. 212), έχουν όμως επίγνωση και του ότι, τότε, η ζωή τους χαρακτηριζόταν από συνεχή αυταπάτη: «Ενίοι κανόνες υπήρχαν παντού, κανόνες που τους τηρούσαν όλοι. Να, ας πούμε, κάποιος στέκεται στην εξέδρα. Λέει ψέματα και τον χειροκροτούν όλοι, αν και όλοι ξέρουν πως λέει ψέματα. Κι εκείνος το ξέρει πως το ξέρουν ότι λέει ψέματα. Τα λέει όμως τα ψέματά του και χαιρέται με τα χειροκροτήματα» (σ. 227).

Ίσως αυτή να είναι η επιτομή του μπολσεβικισμού, το κίνητρο της επιτυχίας όσο και της αποτυχίας του: ένας συνδυασμός βολонταρισμού και εθελουφλίας. Όλοι ξέρουν πως δεν οικοδομείται έτσι η κοινωνία της ευτυχίας, αλλά αν πιστέψουν και κάνουν ότι βλέπουν κάτι εκεί όπου δεν υπάρχει τίποτα, ίσως το κάτι να επιτελεστεί, τελικά. Με τους τερατώδεις βασανισμούς και τις εκτελέσεις που ασκούνται καθ' οδόν προς αυτή την «ευτυχία» να μοιάζουν ότι γίνονται από ένα ιστορικό «προτσές», δίχως σαδιστικά καθάρματα και δήμιους. «Ο ίδιος ο Στάλιν... Ακόμα κι αυτός έλεγε: δεν είμαι εγώ που αποφασίζω, το κόμμα αποφασίζει... Δασκάλευε τον γιο του ως εξής: Νομίζεις πως είμαι ο Στάλιν. Όχι! Ο Στάλιν είναι αυτός! Κι έδειχνε το πορτρέτο του στον τοίχο. Όχι τον εαυτό του, το πορτρέτο! Η μηχανή του θανάτου... Η μηχανή αυτή δούλευε ασταμάτητα...

επί δεκαετίες... Η λογική της ήταν ιδιοφυής: το θύμα είναι δήμιος και στο τέλος ο δήμιος γίνεται θύμα. Σαν να μην το είχε επινοήσει άνθρωπος αυτό... Έτσι τέλεια λειτουργούν τα πράγματα μόνο στη φύση. Το γρανάκι γυρίζει, αλλά δεν υπάρχει ένοχος» (σ. 411).

**Μ**ολονότι ο θάνατος του Στάλιν, το 1953, έσωσε πολύ κόσμο από επικείμενες δίκες και καταδίκες, η προσήλωση σε ιδεώδη που μόνο την απανθρωπιά τους είχαν δείξει συνεχίστηκε. Και ας είχε αποδειχθεί ότι το να επιταχυνθεί η ιστορική εξέλιξη και να επαληθευτούν οι «νόμοι» του ιστορικού υλισμού στάθηκε τραγικό για την τύχη της Ρωσίας. Το τραγικό παρέμεινε, μάλιστα, και όταν η τάση αντιστράφηκε με τον Νικήτα Χρουστσόφ, επιδιώκοντας πλέον να επιβραδύνει την ιστορική εξέλιξη και να διασώσει μια γραφειοκρατική τυραννία από την πλήρη κατάρρευση. Η οποία ήρθε, μοιραία, μεταξύ 1989 και 1991, μεταξύ Γκορμπατσόφ και Γέλτσιν. Για να μετατρέψει την πλειονότητα των Ρώσων από τραγικούς ήρωες του σοσιαλισμού σε γκροτέσκους ήρωες του καπιταλισμού. Διότι ενώ γεννιόμαστε και πεθαίνουμε σύμφωνα με τους νόμους της βιολογίας, τείνουμε να ζούμε τη ζωή μας σύμφωνα με τις επινοήσεις της λογοτεχνίας. Με το «εγώ» του καθενός σαν πρωταγωνιστή στα σενάρια που ο ίδιος φτιάχνει ή υιοθετεί, ώστε να αναγνωρίζει τον κόσμο που τον περιβάλλει και τη θέση του μέσα σ' αυτόν.

Ρώσοι που επί εβδομήντα χρόνια αγωνίζονταν να ενσαρκώσουν στην αληθινή τους ζωή ήρωες σαν εκείνους του Νικολάι Τσερνισέφσκι ή του Μαζίμ Γκόρκι και του Νικολάι Οστρόφσκι ή του Μπόρις Πολεβόι, βρέθηκαν αίφνης να ενσαρκώνουν ήρωες του Μάριο Πούζο και του Τζέιμς Έλροϋ, χωρίς καν να έχουν διαβάσει αυτούς τους τελευταίους. Κι εκείνοι που κάποτε ήταν πρόθυμοι να περιμένουν όλη νύχτα στην ουρά για να προμηθευτούν μια συλλογή ποιημάτων της Αχμάτοβα ή εκείνοι που διάβαζαν στα κρυφά το *Αρχιπέλαγος Γκούλαγκ* του Σολζενίτσιν, γνωρίζοντας ότι διατρέχουν κίνδυνο φυλάκισης, άρχισαν πάραυτα να ευτυχούν με την απόκτηση ενός πλυντηρίου Bosh ή μιας τηλεόρασης Siemens και, φυσικά, ενός τελευταίου μοντέλου της Μερσεντές.

Για πάρα πολλούς, μετά τη μέθη της περεστρόικας, την ανάσα ελευθερίας και τη δυνατότητα να σχολιάζουν πλέον μεγαλόφωνα όσα άλλοτε έπρεπε να ψιθυρίζουν στην κουζίνα, μεταξύ πολύ οικείων μόνο, ήρθε η επιστροφή στη μιζέρια ή και, πολύ χειρότερα, ο ξεπεσμός στην απόλυτη εξαθλίωση. Για κάποιους άλλους, βέβαια, ήρθε η απόλυτη ευμάρεια, με τη λεηλασία ή την εξαγορά, «για

ένα καπίκι», κρατικών επιχειρήσεων, εργοστασίων, ορυχείων. Ορισμένοι, πολύ έντεχνα, πέρασαν από την ευμάρεια του μέλους κομματικής νομενκλατούρας στην ακόμη μεγαλύτερη ευμάρεια του ολιγάρχη. Με το δικαίωμα ζωής ή θανάτου που διέθεταν κάποτε, επί όποιου αποφάσιζαν να καταγγείλουν ως προδότη ή κατάσκοπο, να συνεχίζεται και τώρα, με μια εντολή εκτέλεσης σε εταιρείες δολοφόνων.

«Μέσα σε πέντε χρόνια στη Ρωσία μπορείς να αλλάξεις πολλά, σε διακόσια τίποτα», δηλώνει στη συνέντευξη της μια 37χρονη εργάτρια. «Ατέλειωτες εκτάσεις και επιπλέον ψυχολογία δούλων... Στις μοσχοβίτικες κουζίνες δεν μαγειρεύεται μια νέα Ρωσία. Επανεφέραν τον τσαρικό θυρέο κι άφησαν τον σταλινικό ύμνο. Η Μόσχα είναι ρωσική... καπιταλιστική... Η Ρωσία παρέμεινε όπως ήταν, σοβιετική. Εκεί δεν έχουν δει ποτέ στα μάτια τους δημοκράτη και αν έβλεπαν ποτέ κανέναν θα τον ξέσκιζαν. Η πλειονότητα θέλει το κρατικό επίδομα και έναν αρχηγό» (σ. 632).

Νομίζω πως αυτά τα λόγια συνοψίζουν με σκληρότητα, μα και με θαυμαστή διαύγεια, ό,τι ισχύει για τη Ρωσία σήμερα. Αλλά το βιβλίο της Αλεξίεβιτς δεν είναι εστιασμένο σε τέτοιες θεωρητικές διαγνώσεις κι επισκοπήσεις. Με ιστορίες άμεσων εμπειριών, άλλες έμμεσων και άλλες που συνιστούν ιστορίες μέσα σε προηγούμενες ιστορίες, το βιβλίο μένει εστιασμένο στον ανθρώπινο πόνο, προπάντων. Εστιασμένο στην απελπισία όσων ακόμα αναζητούν κάποια ίχνη από χαμένους συγγενείς ή άλλα αγαπημένα πρόσωπα, σε τόπους μαρτυρικών εξοριών και σε ανώνυμες ταφόπλακες στην οδύνη όσων δεν μπορούν να ξεχάσουν τα χρόνια των στερήσεων και του φόβου στην απογοήτευση όσων έλπισαν σε ένα αυθεντικά φιλελεύθερο καθεστώς, μετά το 1989, ή και στην απογοήτευση όσων με τίποτε δεν περίμεναν να συμβεί ό,τι συνέβη το 1989.

**Σ**ίγουρα, αυτό που άρχισε να οικοδομείται στη Ρωσία, πριν από ακριβώς 100 χρόνια, δεν ήταν τα όνειρα της ατίθιας Βέρας Πάβλοβα και του Λοπουχόφ ή του Κιρσάνοφ, με «σπίτια από κρύσταλλο και αλουμίνιο, πορτοκαλεώνες στο μέσο των πόλεων, τα λουλούδια σαν δέντρα» και την επιβράδυνση γήρατος, όπως μέσω των ηρώων του τα εκθείαζε ο Τσερνισέφσκι το 1863. Τα κολχόζ της αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης (πάνω στα οποία παίχτηκε και η ανάρρηση του Στάλιν στην κορυφή του κόμματος) ποτέ δεν έμοιασαν στην ειδυλλιακή συντροφικότητα της κοπερατίβας που περιγράφει το *Τι να κάνουμε*; Ωστόσο, αυτή η περιγραφή έδωσε στην ιντελιγκέντσια της εποχής μια κρίσιμη

δυναμική, το συναισθηματικό βάρος της οποίας μέτρησε πολύ παραπάνω για την επαναστατική ανατροπή, από όσο το επιστημονικό βάρος του *Κεφαλαίου* του Μαρξ (το οποίο γραφόταν εκείνα ακριβώς τα χρόνια).

Αποτελεί ένα είδος εμπαιγμού της ιστορίας το ότι μερικά χρόνια πριν τους πυριφλεγείς ύμνους του Τσερνισέφσκι για τα «κρυστάλλινα σπίτια» και τις ιδανικές κοπερατίβες, το αγγλικό κοινό θαύμαζε ένα πραγματικό «κρυστάλλινο παλάτι» – το περίφημο Crystal Palace στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου (το 1851). Μια παγκόσμια γιορτή της βιομηχανικής επανάστασης και των επιτευγμάτων της, η οποία τόνωσε την καπιταλιστική ανάπτυξη, αλλά και ενέπνευσε, στο πλαίσιο μιας σειράς ειρηνικών αναθεωρήσεων, ιδέες για ειδυλλιακές κοπερατίβες. Ιδέες που δοκιμάστηκαν στις «κηπουπόλεις» του Εμπενέζερ Χάουαρντ πριν το τέλος του 19ου αιώνα, όπως τα «Φαλανστέρια» του Σαρλ Φουριέ στην αρχή του. Ιδέες που απέτυχαν τελικά, χωρίς όμως να κοστίσουν εκατομμύρια θύματα. Τίποτε δεν θα εμπόδιζε, πιστεύω, την ανάπτυξη ανάλογων εγχειρημάτων και στην καθυστερημένη Ρωσία, ιδίως μετά την παραίτηση του Τσάρου, ως συνέπεια της «επανάστασης του Φεβρουαρίου». Η ανυπομονησία του Λένιν, να ιδρύσει πάραυτα τον προλεταριακό παράδεισο, ίδρυσε μια κανονική τυραννία.

Έκτοτε, για εβδομήντα χρόνια, η Ρωσία παρήγε κυρίως δήμιους, θύματα και πολλή οδύνη. Με εξαίρεση, ασφαλώς, τη βίαιη βιομηχανική ανάπτυξη που επέτρεψε την αναχαίτιση και τη νίκη επί της χιτλερικής Γερμανίας. (Γερμανίας η οποία δεν είναι διόλου βέβαιο πως θα γινόταν χιτλερική, εάν μετά το 1919 δεν κουφόβραζε η απειλή σοβιετικού επεκτατισμού). Ούτε η μεγάλη ανατροπή, μετά την περεστρόικα, άλλαξε ιδιαίτερα τα πράγματα. Ο κομμουνισμός των δημίων έγινε καπιταλισμός των μαφιόζων και μόνο η πολλή οδύνη παρέμεινε αναλλοίωτη. Αυτήν, κυρίως, εικονίζει το έξοχο μωσαϊκό συνεντεύξεων της Σβετλάνας Αλεξίεβιτς.

«Πολύ σύντομα θα πεθάνω με αυτά που διηγούμαι», στοχάζεται μεγαλόφωνα η μητέρα μιας νεαρής αστυνομικού, προς το τέλος του βιβλίου. «Γιατί τα διηγούμαι; Δεν πρόκειται να με βοηθήσετε. Αλλά γράψτε τα... τυπώστε τα... Θα τα διαβάσουν δυο καλοί άνθρωποι, θα κλάψουν λίγο... και οι κακοί... αυτοί που αποφασίζουν... αυτοί δεν θα τα διαβάσουν. Για ποιο λόγο άλλωστε;» (σ. 599). Δεδομένου του τι κατάλαβε διαβάζοντας το *Τι να κάνουμε*; του Τσερνισέφσκι ο Λένιν, πριν γράψει (το 1901) και βάλει σε εφαρμογή το δικό του *Τι να κάνουμε*;, ίσως είναι προτιμότερο να μένουν κάποιοι μακριά από τη λογοτεχνία. ▲